

SZEMLE

Wie fromm waren die Humanisten?, Hrg. von Berndt Hamm, Thomas Kaufmann, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 33.) 359 p.

A 2013-ban, Wolfenbüttelben rendezett konferencia 2016-ban megjelent anyaga sok szempontból aktuális. Akkor is, ha a kötet szerkesztői, az előszó szerzői, ahogy a konferencia előadói is, következetesen kerültek az anakronisztikus aktualizálását a témának. Ugyanakkor, az értelmiségi soha sem tudja kivonni magát a saját korának kérdésfeltevéséi, illetve szelleme (Zeitgeist) alól, ezért tudták már az ókori történétírók is, hogy Tacitus véleménye – *sine ira et studio* – ide vagy oda, a történetírás is csak kidolgozott vélemény, vagyis nem lehet „harag és részrehajlás” nélkül. Az is igaz, hogy ez a vélemény nagyon messze áll azokétól, akik a ma divatos *memory history* jegyében, azt újságírósitva, azt mondják – és sajnos néha gondolják is –, hogy „az igazság az, amit elhitetünk az emberekkel”. A kötet aktualitását ma, a 2010-es években az adja, hogy a most leginkább aktuális vitákban – vajon mit jelent az, hogy valaki, vagy valami „európai” – a létevel, azzal, hogy megjelent, állást foglal. Attól függetlenül, hogy a konferencia címében jelzett kérdésnek jelentős, és régi szakirodalma van – erről az előszóban a szerkesztők jelzésszerűen számot is adnak –, a legutóbbi évek nagy évfordulói, főként a Reformáció500 eseménysorozat rendezvényei (kiállítások és konferenciák) bőségesen kiegészítik a most kézben tartott konferenciakötet tanulmányait és tanulságait. Érdemes ugyanis néhány mai Luther-, illetve reformáció-értelmezésre is utalni, ha erről a kötetről gondolkodunk. A francia értelmiség jelentős része – attól függetlenül, hogy a Mennybemenetel napjától kezdve a legtöbb egyházi ünnep munkaszüneti nap – büszkén hirdeti magáról, hogy „laikus” társadalomban él. Ezért Luthert mint a „laikus társadalmi gondolat előfutárát” ünnepelték, persze Philipp Melanchthonnal, vagy az elzászi Johann Sturmmal együtt. Természetesen egyikük sem volt az, aminek most beállítják, hiszen az ágostonos szerzetes, vagy a humanista tanárok éppen a tevékenységük fő céljának tartották a kegyesség elérését. A hit megismerésén és mély átélésén keresztül elért kegyességét. Németországban Luther a nyílt, a másságot és másokat befogadó társadalom előfutárává vált sok helyütt – neveléses módon.

A wolfenbütteli konferenciával (2013) párhuzamosan kezdődtek azok a munkák is, amelyek végül egy terjedelmes tanulmánykötetet eredményeztek (*Europa, notre histoire, sous la dir. de Étienne François, Thomas Serrier, Paris, Les Arènes, 2017. 1385 p.*). A kötet tartalma hosszú, személyes párbeszéd mentén alakult, az egyes írásokat is megvitatták a szerzők a szerkesztőkkel, és több alkalommal, egymással is. Az egyik vitapont éppen Erasmus „kegyessége, vallásossága” volt, és az, hogy a kortársak, a közel-kortársak, vagy a több korszakra osztható utókor ítéletét kell-e elsősorban figyelembe venni ahhoz, hogy ma, a 21. század első harmadában őt értékeljük. A salamoni válasz lehetne az, hogy mindegyiket. Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy, hogy Erasmusról olyan ír tanulmányt, könyvet, aki kritikai kiadásban kiadta a műveit, a levelezését, vagy egy filozófus, aki a saját filozófiai iskolájának szemléletével olvas Erasmus koráról, az életműből kiemelt egyes műveket, és ezek alapján alkot – értékes, de alapvetően az erasmusi szövegkorpusztól távoli – képet. Mondjuk Jean-Claude Margolin (*Érasme et la Devotio moderna, Bruxelles, Musée de la maison*

d'Érasme, 2007), vagy Pierre Monnet és Dominique Born (*Les Arpenteurs de l'Europe*, Arles, Actes du Sud, 2008). Kifejezetten ehhez a témához ajánlott olvasmány Silvana Seidel-Menchi tanulmánya a most ismertetett kötetben, aki Erasmus műveinek filológiai elemzésével egy modellt próbál alkotni arról az útról, ahogy egy 15–16. századi értelmiségi az iskoláit elhagyva kérdéseket fogalmaz meg a világról, a vallásról, tudományos elmélyülésében – ilyen értelemben, racionalizációjában – eljut a kor legjobbjai közé, majd, immár a tudással is ismert hitéhez tér vissza, annak a legelmélyültebb filozófiáját adva (*Auf der Suche nach dem Alphabet der Frömmigkeit, Erasmus' Weg von Pico della Mirandola bis Martin Luther*).

A kötet egyik szerkesztője, Thomas Kaufmann írása (*Die gottlosen und die frommen Humanisten im Spiegel der Forschung, Zur Konstruktion ihrer „Religion“*) a kérdésnek egy tudománytörténeti áttekintését is adja, és tanulmánya végén tíz pontban foglalja össze téziseit. Ezek, a sokféle megközelítési szempont közös tanulságaként, megerősítenek abban, hogy világosan szét kell választani azt, hogy valaki – egy humanista értelmiségi, egy főnemes, egy polgár, vagy egy analfabéta közember – a hitről, a vallásról, vagy az egyházzal beszél. És a kötet többi tanulmánya, amelyek nagyobb része esettanulmány, ezt a tanulságot fejezi ki. Karl Enenkel Petrarca vallásosságának jellegét vizsgálva (*Spiritualität, Religiosität und der Kult bei Petrarca*) már a cím megválasztásával is utal erre az említett hármasságra. Hitének, vallásosságának része az ókori szerzőkkel, az egyházatyákkal való bensőséges párbeszéd, és rajtuk keresztül, végül, Istennel is. A másik aspektusa ennek a párbeszédnek, hogy – ahogy Petrarca költészete ezt tanúsítja – a fizikai, biológiai környezetére is kiterjed ez: a fákra, a bokrokra, a forrásokra, a völgyre (mint az Isten által teremtett világra). Minden egyes szöveg, amelyet filológiailag (racionálisan) is vizsgál, ahogy a természet jelenségeire is az erudíciója oldalán szerzett ismeretek alapján rákérdez, csak elmélyíti a teremtett világ bonyolultságát csodáló attitűdjét (vallásosságát), és közben a jelenségek viszonylagosságáról való tudós (humanista) meggyőződését.

A kötet másik szerkesztője, Berndt Hamm, olyan területet választott, amely a középkori misztika, a *devotio moderna*, és a legmagasabb szintű filológiai alapozottságú humanizmus együttéléséről közmert a Felső-Rajna-vidéket. Ő legalábbis is így nevezi (*Die Verschmelzung von Humanismus, Theologie und Frömmigkeit am Oberrhein*), míg mások „deutsche-Südwest”-nek, már csak azért is, mert a Neckar-völgyi nagyobb városok (Tübingen, Heidelberg) is a vizsgálódási látókörébe került, mint – evidens módon – az egész, Pforzheimtől délre a Rajna, a Bodensee és a Neckar körbefogta terület. No és persze Elzász, a Rajna bal partján. Tanulmánya átfogó képet ad a kötet alapvető kérdéseinek teológiai aspektusairól. A kötetben az ő írását megelőző tanulmány, Sven Limbecké, éppen ennek a teológiai szemléletváltásnak a megformálásában (*theologia figurativa*) bekövetkező szemlélet alakulását követi nyomon, nevezetesen a feszület (*krucifix*) történetén keresztül (*Der schöne, hässliche und nackte Körper Christi*). Választhatta volna akár Martin Schongauer iskolájának szárnyasoltár-keretdíszének a vizsgálatát is, amelyek tanulmányozói hasonló eredményeket közöltek a szakirodalomban, és pontosan a Berndt Hamm vizsgálta területről valók. Igaz, hatásuk a Kárpátok délkeleti hajlatáig is érezhető, csakúgy, mint az említett két tanulmányban hivatkozott szövegeknek, és ábrázolási módoknak (lásd például Sarkadi Nagy Emese tanulmányait a berethalmi és a szászbugácsi szárnyasoltárokról). Végül, a most olvasott kötet utolsó tanulmánya kiváló esettanulmány magukról a művészekről, méghozzá Giorgio Vasari életrajzain keresztül megmutatva. Thomas Noll írásának utolsó mondata egy idézet, a művészek életének értelméről (*„lasciando il nome al mondo, il corpo alla terra, e l'anima a Dio”*) – vagyis műveikkel nevet szereznek maguknak a világban (humanista értelmiségi pragmatizmusa és öntudata), testüket a földnek adják (mulandó porhüvely), de lelküket az Istennek ajánlják. Életük célja tehát összetett, végső célja pedig mégis csak az Istenhez jutás. Ezt a hármasságot jeleníti meg a szerző tanulmánya hosszú, idézettel kezdett címében: „virtù”, „onesti costumi” und „bontà di vita”. *Der vollkommene Künstler*

in den Viten des Giorgio Vasari oder: Lebensbeschreibungen als Exempla und Künstlerspiegel. A virtus persze ókori pogány, és krisztianizált értelmében olvasandó.

De térjünk vissza a Rajna mellé, kimondva, hogy a *devotio moderna* jelenségének nem pusztán a 15–16. század fordulóján mintaadó területe. A testvérületi (*confraternitates*) mozgalmak történetében hangsúlyosan is fontos a németalföldi közösségeké. Ebből a szempontból a Rajna, akár olyan folyónak is tekinthető, amelynek mentén a kapcsolatok megléte szembeötlő: a mai Hollandiától Bázelig. Az elmúlt években a Duna menti öntudatról rendezett kiállítás (*Fließende Räume, Karten des Donauraums 1650–1800*) és konferenciák kapcsán többször elhangzott, hogy a Duna mentihez hasonlóan nem lehet beszélni Rajnamenti összetartozás tudatról. Azt gondolom, hogy éppen a misztika, a *devotio moderna* és a humanizmus hosszú, együttesen meghatározó jellege – a 14. századtól a Pfalzi Fejedelemség felszámolásáig mindenképpen – ennek a vélekedésnek ellene mond. Nicolette Mout ezeket a jelenségeket mutatja be a németalföldi humanisták tevékenysége mentén (*Die sacrae litterae bei frühen niederländischen Humanisten, Von der späten Devotio moderna bis zu Cornelius Aurelius*), a szerző erudíciójához méltóan ismételtelen olyan megállapításokra jutva, amelyek a holland, és ennek mentén európai historiográfiai hagyományt felülírják.

A wolfenbütteli konferencia szervezésének kiválóságát bizonyítják azok a tanulmányok, amelyek a fentebb jelzett kortárs jelenségeket a német nyelvterület más kisebb régióiban is bemutatják. Finoman, de koncepciózusan figyelve arra, hogy a városi humanizmus éppen úgy megjelenjen, mint az utóbbi évtizedekben több figyelmet kapott szerzetesi humanizmus is. A humanista „kétség” (vagyis a körültekintő, olvasottságra alapozott kérdésfeltevés) nem a közvetlen tagadás. Inkább relativizálás, pontosabban annak a magyarázatnak megtalálása, hogy egy szent csodáiban való kételkedés nem jelenti azt, hogy az abban való hit társadalmi szerepét is tagadná. Hartmut Kühne egy kiállítás tervét mutatja be, olyanét, amelyből sok volt a reformáció 500 évére való emlékezés során: az út a protestáns reformációkig (*Humanisten: Ablass–Heilige–Wunderzeichen, Fundstücke aus einem mitteldeutschen Ausstellungsprojekt*). Ugyanezt a jelenséget Antonia Landois a nürnbergi humanisták példáján mutatja be (*Frommer Zweifel am heiligen Wirken: Ein Einblick in die Bedeutung der Frömmigkeit im Nürnberger Humanismus um 1500*).

És ismét vissza kell térnünk a Rajna mentéhez, a szerzetesi közösségek tudományos tevékenységének bemutatása kapcsán. Mert filológiai érdeklődés és filológiai gyakorlat nélkül, azok a kérdések, amelyek a szerzetesekben ugyanúgy felmerültek, mint a „laikus humanistákban”, nehezen elképzelhető. „...anstelle von Venus sage ich Magdalena” kezdi tanulmány címét Harald Müller (*Versuch einer Annäherung an humanistisch geprägte Frömmigkeit hinter Klostermauern*). Igen, a tudás alapú kegyesség fogalma inkább Philipp Melanchthonhoz, vagy éppen Johann Sturmhoz kötött a szakirodalomban. Ám az a tény, hogy mondjuk a subiacoi becések az első itáliai nyomdát megalapítván, elsőként Cicero műveit adták ki (vö. Uwe Israel, *Monaci tra Subiaco e Germania: riforma benedettina e umanesimo monastico*, in: Mario Segatori (a cura di), *Subiaco la culla della stampa, Atti dei Convegni Abbazia di Santa Scolastica, 2006–2007*, Subiaco, Iter Edizioni, 2010, 3–18.) nem éppen a kolostor falain belül maradt jelenségről árulkodik, ahogy a Müller által említett példák is jelzik, az egész nyugati keresztény Európát érintő mozgalomról, tevékenységről van szó. Ha egy szerzetes „Venus helyett Magdalénát mond”, és ezzel krisztianizálni gondolja az ókori értékeket, akkor semmiképpen nem csodálható, ha világi humanisták ezen még túl is tesznek akkor, amikor az antik isteneket – az általuk szimbolizált értékeket – beviszik a templomba. Franz Fuchs egy ilyen személy, Jakob Locher életének egy részletét állítja elének példaként (*Götter und Heilige, Zur Frömmigkeit des Ingolstädter Humanisten Jakob Locher Philomusus; 1471–1528*).

A filológiai érdeklődés természetes módon vezetett el a latin és a görög nyelv ismeretén való túllépés szükségességére. A héber és az arab (szarácén) nyelvvel kapcsolatos érdeklődés újabb kérdéseket is felvetett, és kiélezte azt az ellentétet, amely az egyháznak, mint intézménynek az érdekeit védeni akaró szervezet reakciójában áll. Alapvetően nem a tudomány világán belüli vitáról volt szó

– ha ebben a körben bármi is megmaradhatna, számos történet másként alakult volna –, hanem az ilyen tudás létének társadalmi üzenetéről. Johannes Reuchlin személye ezért is fontos, hogy vizsgálata alá került a konferencia témájának összefüggéseiben (Mathias Dall’Asta, *Frömmigkeit und Kirchenkritik: der Laientheologe Johannes Reuchlin*).

Közhely, hogy a protestáns reformáció a Luther életében egymással párhuzamosan létező hagyományokból keletkezett, és a reformáció története az ezekhez a hagyomány elemekhez való viszony története is egyben. Nem csupán Melanchthon Szókratész-szemináriuma alapján lehet a humanista hagyományokat felfedezni Wittenbergben. A napi vallásosságig elért ugyanis ennek a hatása, ahogy Klaus Kipf tanulmányából kiderül (*Geistliche Dichtung Wittenberger Humanisten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts – Zeugnis einer Devotionspraxis?*).

Összességében, ha visszatérünk könyvismertetésünk kiinduló pontjához, ismét el kell mondanunk meggyőződésünket, hogy ha a „mi az európai?” kérdésre akarunk válaszolni, akkor nem elég azt mondani, hogy ami keresztény. Hiszen ha bármely művelődéstörténeti jelenséget nem anakronisztikusan vizsgálunk, azonnal feltűnik, hogy minden megújításra törekvés a *teljes* megelőző európai hagyományt áttekinti. Az ókorig. És mindig megtalálták azokat az elemeket a megelőző időszakból, amelyre építve, a kortársaknak érvényes megoldási ajánlatokat tudtak bemutatni a hétköznapi problémájukra, a tudományos kételkedés feloldására, vagy éppen egy technikai kérdés megoldásához. A hagyományhoz valós viszony, a tudományos és a kulturális hagyományok átörökítésének módja teszi Európát nyugati-kereszténnyé. Ebben az értelemben valóban, „európai” az, ami nyugati-keresztény.

MONOK ISTVÁN

A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából, Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum–OSZK (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 9), 2017. 148 p.

A reformáció könyvespolca című tanulmánykötet egy 2017. október 16-án, tehát a reformáció 500 éves évfordulója kapcsán az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett konferencia előadásainak tanulmányváltozatait tartalmazza.

A metaforikus „reformáció könyvespolca” cím beszédes, és különféle értelmezéseket enged meg. Egyfelől utal azokra a kiadványokra, melyek által a reformáció tanításai eljutottak az emberekhez – legyen szó a legfőbb reformátorok műveinek kiadásairól vagy később bármilyen, a tanítások elsajátítását, a hit elmélyítését célzó művekről. Utal arra is, hogy a reformáció sikerében a könyv, elsősorban a nyomtatott könyv milyen alapvető szerepet játszott, valamint arra, hogy a reformátorok miként ismerték fel ennek jelentőségét. Végül rámutat arra is, hogy a reformáció kitermelte saját támogatói bázisát, amelyben nagy számban voltak és vannak azok, akiket a hitbéli elköteleződés és a humanista-tudósi attitűd egyszerre inspirál(t) saját könyvgyűjteményük felépítésére.

A „reformáció könyvespolca” metafora tehát a kötetben is ezen értelmekek mentén vonul végig, és ehhez még hozzátehetjük az alcímben rögzített „reprezentatív kiadványok” kitétel is, továbbá azt, amit a kötet élén álló, a P. Vásárhelyi Judit és Heltai János által jegyzett *Előszó* a konferenciáról felidéz: „Az előadók olyan, a reformáció korában keletkezett fontos nyomtatványokat és kéziratokat mutattak be, amelyeknek kiadás-, könyv-, nyomda- és kötéstörténeti vagy tartalmi szempontból szimbolikus vagy reprezentatív szerepük volt a magyarországi és európai reformáció történetében.” (7.)

A kötetbe igen öröndetes módon a 11 előadó tanulmánya hiánytalanul bekerült. A kötet szerkesztője pedig a konferencia egyik szervezője, előadója és így a kötet szerzőinek egyike, P. Vásárhelyi Judit volt.

A konferencia koncepciójáról tudható, hogy az előadókat meghívásos alapon választották ki Heltai Jánossal, aki egyben a cím ötletadója is volt. A cél az volt, hogy a legrégebbi protestáns gyűj-